

ІСТОРІЯ ВОЛИНИ

УДК 94(477.82)«1804/1859»:325.54(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.01>

АГРАРИЗАЦІЯ ВОЛИНСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА В ХІХ СТОЛІТТІ: СОЦІАЛЬНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ

Карліна Оксана,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0001-8706-942X

Researcher ID: 3173402/oksana-karlina

У статті розглянуто тривалий процес «оселяння» євреїв, започаткований 1804 р., коли в соціальну стратифікацію було введено «клас» євреїв-хліборобів. У 1835 р. в західних губерніях євреї отримали право селитися на договірній основі на державних і приватних землях або набувати земельні ділянки шляхом купівлі у приватну власність. Показано виникнення в той час перших єврейських землеробських колоній у Волинській губернії. Наголошено, що розширення на законодавчому рівні переліку пільг для євреїв-хліборобів у 1844 р. стало поштовхом до появи нових колоній.

Опрацювання архівного матеріалу дало підстави стверджувати, що у Волинській губернії на 1859 р. налічувалося 38 єврейських землеробських колоній на державних і приватних землях, в яких жило близько 4,6 тис. осіб. Їхньому користуванню було 9 104 десятини землі на правах оренди або власності. Стан господарства євреїв характеризувався як незадовільний. Переселялись економічно бідні єврейські сім'ї, через що не вистачало коштів на придбання знарядь праці, будівництво хат і допоміжних споруд. Прагнення стати хліборобами пояснювалось можливістю легально жити на селі, таємно займатись ремеслом і торгівлею, при цьому відтерміновувалась сплата податків, державної позики та отримувалося тимчасове звільнення від рекрутської повинності. Чисельність євреїв-хліборобів Волинської губернії залишалась «краплиною в морі» порівняно з чисельністю їхніх одновірців, які залишались у стані міщан або купців.

Доказано, що відсутність належної фінансової допомоги, незацікавленість держави у збільшенні чисельності вільного селянства, недоліки управлінської системи, нестабільність правового становища були причинами, які не давали можливість недавньому дрібному крамарю або реміснику розвивати господарство. Ідея «оселяння» євреїв виявилась безплідною.

Ключові слова: Волинська губернія, євреї-хлібороби, єврейські землеробські колонії, внутрішня колонізація, землеволодіння, землекористування.

Karlina Oksana. The agrarianisation of Volyn Jewry in the 19th century: social and economic consequences

The article examines the lengthy process 'turning into peasants' of Jewish that began in 1804, when the 'class' of Jewish farmers was introduced into the social stratification system. In 1835, Jews in the western provinces were granted the right to settle on a contractual basis on state and private lands or to acquire land plots by purchasing them as private property. The emergence of the first Jewish farming colonies in the Volyn province at that time was shown. It was emphasized that the expansion of the list of privileges for Jewish farmers at the legislative level in 1844 encouraged the establishment of new colonies.

An analysis of archival material suggests that, in 1859, there were 38 Jewish farming colonies on state and private land in the Volyn province, with a population of around 4,600 people. These colonies had 9,104 dessiatines of land at their disposal, which was either leased or owned. The economic situation of the Jewish population was described as unsatisfactory. Poor Jewish families who lacked the funds to purchase tools or build houses and other structures were resettled. They wanted to become farmers because it offered them the opportunity to live legally in the countryside, where they could secretly engage in crafts and trade while deferring the payment of taxes and state loans, and receiving temporary exemption from conscription. However, the number of Jewish farmers in the Volyn province remained 'drop in the ocean' compared to the number of their co-religionists who remained townspeople or merchants.

It has been proven that the lack of adequate financial assistance, the state's disinterest in increasing the number of free peasants, shortcomings in the administrative system and legal instability were the reasons that prevented small-scale traders and craftsmen from succeeding. The idea of 'turning into peasants' Jews was unsuccessful.

Key words: Volyn Province, Jewish farmers, Jewish agricultural colonies, internal colonization, land ownership, land use.

Постановка наукової проблеми та її значення. На Волині єврейська людність була численною; своїми початками вона сягала XVI ст. Заселяли євреї, головним чином, малі містечка, якась частка з них, хоч мешкала у селах, займалася ремеслом і дрібною торгівлею.

Після поділів Речі Посполитої для євреїв виникла нова ситуація, насамперед у соціально-економічних відносинах. Вона була пов'язана з обов'язком жити у смузі осілості і обов'язково в містах. Російське законодавство виділяло євреїв в особливу правову групу. З кінця XVIII ст. створювався цілий комплекс законів, який регулював їхнє життя. Протягом більшої частини XIX ст. влада Російської імперії вважала євреїв народом морально відсталим, фанатичним, затвердлим у своїх релігійних забобонах. Виходячи з цього, вона намагалась «покрасити» їх: європеїзувати, окультурити, а в ідеалі і християнізувати. Політика, направлена на досягнення цієї мети, не відрізнялась постійністю: за імператора Миколи I вона мала виразно репресивний характер, а за Олександра II заохочувалися окремі, схильні до «виправлення» соціальні групи євреїв.

Одним із заходів «виправлення» євреїв мав стати процес їх аграризації, «оселяння», залучення до сільськогосподарської праці та створення соціального прошарку євреїв-хліборобів. Актуальним залишається регіональний аспект вивчення цього процесу. Не маргіналізуючи позарегіональні чинники, регіональний підхід дозволяє виявити становище євреїв на місцях, модель взаємодії влади і суспільства залежно від конкретної економічної та етнополітичної ситуації, провести міжрегіональне порівняння.

Аналіз дослідження цієї проблеми. Дослідники єврейського хліборобства почалося ще наприкінці XIX – початку XX ст. У ґрунтовних роботах Іллі Оршанського та Віктора Нікітіна наголошено на недостатній підтримці колоністів з боку уряду, зловживанні урядовців, що займалися облаштуванням колоній, недосвідченості євреїв у веденні сільськогосподарських робіт, неприязному ставленні волинських селян тощо [36, с. 130; 34, с. 61]. Звичка до міських промислів та релігійні міркування євреїв, на думку І. Оршанського, відійшли б на другорядний план, «якби євреї бачили на практиці, що перехід у землероби покращує їхній побут» [36, с. 130]. Д. Вайнштейн серед чинників, що гальмували успіхи єврейського хліборобства, називав недобросовісність заможних євреїв, котрі не виявляли бажання допомагати уряду в цій справі [26, с. 106]. Історію появи єврейських колоній на Київщині, Волині та Поділлі на багатому фактичному матеріалі відтворив Віктор Рибинський [37]. Варто також згадати роботу Олександра Мацюка, видану в 1932 р. в Празі [33].

Сучасні українські дослідники звертаються більшу увагу на вивчення єврейських землеробських поселень на півдні України. Основні напрямки залучення єврейського етносу до ведення сільського господарства в XIX ст. проаналізував Віктор Доценко [30]. Розглянувши політику аграризації єврейського населення Російської імперії, Олександр Безаров позитивно оцінив її результати, оскільки «близько ста тисяч єврейських колоністів (3% від загальної кількості єврейського населення Російської імперії) на момент припинення політики аграризації у 1866 р. стали землеробами, опанували незвичну для себе практику соціально-економічного життя» [22, с. 15]. Проблема виникнення і функціонування єврейських землеробських колоній на матеріалах Подільської губернії розкрита в кількох статтях українських дослідників [23; 24; 25; 27; 31; 32]. Організація єврейських землеробських колоній у Волинській губернії найповніше представлена у статті Ігоря Слобожана [40]. Однак потребує повнішого висвітлення історія окремих колоній та соціально-економічні наслідки аграризації волинського єврейства в XIX ст.

Джерельну базу дослідження складають звіти губернаторів, статичні матеріали, надіслані генерал-губернатору, судові справи, звернення євреїв-хліборобів до різних місцевих органів влади тощо. Ці документи зберігаються у фондах Державного архіву Волинської області, Державного архіву Житомирської області та Центрального державного історичного архіву України, м. Київ. Архівні матеріали доповнені опублікованими у нормативно-правовими актами.

Мета запропонованої розвідки – розкрити процес аграризації волинського єврейства в XIX ст. та його соціально-економічні наслідки.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Початок XIX ст. став часом закріплення негативного стереотипу про євреїв і формування дискримінаційного «єврейського законодавства». В його основу лягло уявлення про «поганого єврея», якого треба перевиховати, змінюючи традиційну структуру зайнятості, зовнішній вигляд, ментальність, ставлення до релігії та освіти.

Наприкінці 1802 р. був створений Комітет з облаштування євреїв, результатом роботи якого став перший законодавчий акт «Про облаштування євреїв» від 9 грудня 1804 р. [35]. У ньому була проведена соціальна стратифікація євреїв. Серед чотирьох «класів» першими названі «хлібороби». Встановлювалось право єврейського населення на набуття у власність незаселеної землі в межах смуги осілості,

використання праці найманих робітників для обробітку придбаних земель, також дозволялася оренда землі у поміщиків, перехід на державні землі у низці губерній. З цією метою створювалися окремі фонди державної землі в тих губерніях, в освоєнні яких держала була найбільше зацікавлена. Поселенці повинні були наділятися землею за нормою державних селян, тобто по 8 десятин на рев'язку душу [41, с. 207]. Євреї-землероби звільнялися від платежу державних податків у подвійному розмірі.

Новий закон започаткував єврейські хліборобські колонії на Півдні України. У ході колонізаційної кампанії, розгорнутої після його видання, було засновано всього 8 колоній (всі у Херсонській губернії) [39, с. 328]. Бажання переселитися в південноукраїнські степи і зайнятися сільським господарством виявили лише п'ять родин з Волині [40, с. 27]. Недоцільність продовження спроб перетворення євреїв у хліборобів досить скоро стала зрозумілою для центральної влади.

Новий етап аграризації єврейства почався у другій половині 1830-х років після опублікування нового «Положення про євреїв» 1835 р. [28]. Відповідно до цього законодавчого акту в західних губерніях євреї отримали право селитися на договірній основі на державних і приватних землях або набувати земельні ділянки шляхом купівлі у приватну власність (§ 27). Хто записувався до хліборобського стану, той звільнявся від подушного податку і рекрутського обов'язку на 25 років (§ 40). Після закінчення пільгових років поселенці-євреї мали виконувати такі ж обов'язки, що й селяни-християни (§ 42). Крім того, закон заохочував заможних євреїв до колонізаторської діяльності: той із них, хто купив землю і поселив на ній не менше 50 одновірців, отримував право «особистого почесного громадянства» (§ 46).

Перші єврейські хліборобські колонії у Волинській губернії почалися з'являтися наприкінці 1835–1836 рр. (в Луцькому повіті – Софіївка та Ігнатівка, Рівненському – Антонівка, Осова, Мочулки, Новоград-Волинському – Баторейська). У 1838 р. губерньська казенна палата зарахувала до хліборобів у колонії Софіївка 36 родин (202 особи). З них 10 виселились із Луцька (56 осіб), шість – з Ковеля (30 осіб), три – з Кременця (22 особи), дві – з Острога (14 осіб), одна – з Дубна (1 особа), решта по одній родині походили з навколишніх містечок: Володимирця, Колок, Сокола, Несухойжі, Турійська Варкович, Людвіполя, Олександрії, Степані, Висоцька, Радивилова [2, арк. 6–10]. Поряд із Софіївкою одночасно формувалася Ігнатівка. Переселенці походили переважно з Острога (16 родин, 83 особи) [2, арк. 1027–1029].

Нове Положення про євреїв-хліборобів 1844 р. розширювало перелік пільг [29]. У західних губерніях дозволялось переходити у новий соціальний стан і тим сім'ям, члени яких перебували на рекрутській черзі, але в тому складі, в якому сім'я була записана в ході останнього рев'язкого перепису. На одну особу чоловічої статі виділялось 5–8 десятин з державного земельного фонду та грошова допомога із загального коробкового збору [16, арк. 1–1 зв.]. Євреї-землероби вважались користувачами отриманої для ведення господарства землі, а не власниками; таку землю не можна було здавати в оренду. На державних землях вони могли селитися «в такому числі душ, скільки є бажаючих, навіть якби це було не більше однієї сім'ї». Також євреї отримували право купувати землю у приватну або громадську власність. Переходити в інший соціальний стан євреї-хлібороби могли після 25 років від часу переселення [16, арк. 2].

Після оприлюднення законодавчого акту 1844 р. міністр державних маєтностей граф Павло Кисельов розпорядився зібрати відомості про кількість вільної державної землі в губерніях в межах смуги осілості і про чисельність євреїв, які хочуть стати хліборобами. Перевагу мали надавати тим євреям, які змушені були виселитись із 50-верстної прикордонної смуги. У Волинській губернії таких виявилось 631 сім'я [34, с. 6]. На початок 1847 р. землі знайшлося лише для 133 сімей (749 осіб) [34, с. 7].

Отже, наділення євреїв землею гальмувалося нестачею державної землі та значним черезсмузжям, тому все частіше євреї оселялись лише окремими сім'ями на поміщицьких землях [37, с. 220]. На той рік до євреїв-хліборобів була зараховано близько 3 тис. осіб при загальній чисельності євреїв близько 190 тис., або 13% населення губернії [13, арк. 64 зв. – 65, 70]. Проте волинський губернатор вважав, що «введення правил про євреїв-землеробів, відкриття рабинських училищ і введення для них російського одягу – все це дуже сприяє змінам серед євреїв» [14, арк. 6].

Переселялись часто не вся родина. Наприклад, за даними на 1846 р., Міхель Бронфел із сім'єю та трьома братами з містечка Олександрія 10 років тому осів у Софіївці, а батько з матір'ю залишились у селі Ставки Дубенського повіту. Він не знав, чи батько подавав прохання в губерньську казенну палату на переселення [2, арк. 66–66 зв.]. Меєр Брінфайн купив землю для синів у 1835 р., а він сам мешкав в селі під Оликою [2, арк. 131].

Поселення в колонії не означало автоматичного зарахування до стану євреїв-землеробів. Потрібно було звернутися в казенну палату з проханням змінити соціальний статус з міщанина чи цехового ремісника, що вимагало внесення змін у рекрутську чергу і рев'язькі сказки (тобто у список платників державних податків). До прикладу, на 1846 р. без письмового свідоцтва Дувід Іцек Маліновка із міста

Старокосянтинова разом з двома братами і дружиною шість років жив у колонії Трохимброд (друга назва Софіївки), де мав свою землю, а прохання у казенну палату на переселення не подавав [2, арк. 59]. Пінхас Йось Більмаж купив 57 моргів землі в 1835 р., а був переведений у хлібороби лише в 1840 р. Міщани з Ковеля Вольф Фрішбарг і Вігдор Ерлах Геріхт купили землю в 1841 р., а прохання про переведення їх у хлібороби подали в 1843 р. [2, арк. 153]. Загалом на 1846 р. у Софіївці жило 16 родин, не записаних у хлібороби [2, арк. 242–245]. 13 євреїв не були внесені в ревізькі списки як хлібороби, оскільки купили землю пізніше від інших (їхні контракти про купівлю землі уже були засвідчені в Луцькому повітовому суді) [2, арк. 105]. Право на зарахування у хлібороби мали лише ті родини, в яких на одну ревізьку душу припадало від 5 до 8 десятин орної землі [15, арк. 6–30 зв.].

Разом з тим, за свідченням селян із навколишніх сіл, у Софіївці тільки близько 10 родин обробляли орну землю, інші мали лише городи і заготовляли сіно для худоби, а землеробські знаряддя праці позичали у селян із сусідніх сіл Милова і Домашова; більшість поселенців займалася торгівлею або були візниками (фурманами) [2, арк. 1743 зв. –1744].

На 1852 р. в Ігнатівці налічувалось 28 хат, але всього 20 господарств [2, арк. 1291–1296]. Про стан господарств свідчать дані про наявність знарядь праці у них: плугів не було взагалі, лише 5 рал, 3 борони, 2 коси, 3 грабель; зате вони мали 28 коней, 4 воли, 54 корови, 8 стодол, 11 сараїв, 140 возів сіна, 12 копців картоплі [2, арк. 1343 зв. – 1344]. Отже, як і в сусідній колонії, жителі Ігнатівки займались тваринництвом і візництвом. Вони мешкали на землі, придбаній у власність [5, арк. 48]. Опитані селяни сіл Журавичі, Сильне, Городище, Клобучин, Омельне, Яромль дали негативно оцінку веденню господарства в сусідніх колоніях Ігнатівка і Софіївка [2, арк. 1148–1151].

Треба наголосити, що Софіївка та Ігнатівка розташовувались у лісистій місцевості, ґрунти тут були болотисті, маловрожайні. Але, як подано у рапорті слідчих гучної справи, що розглядалася місцевим судом протягом 1846–1852 рр., євреїв притягували пільги у сплаті податків і можливість не підлягати рекрутському набору. До переселення в Софіївку п'ять родин перебували на рекрутській черзі [2, арк. 263–268]. Для урегулювання спірних питань щодо рекрутської повинності було ухвалено рішення, що євреї, які хочуть перейти у стан хліборобів, але стоять на рекрутській черзі, то вони можуть уникнути рекрутства лише після того, як будуть зараховані у хлібороби [1, арк. 15].

На 1853 р. в губернії налічувалося 8 колоній, в кожній з яких мешкало не менше 15 родин [17, арк. 22 – 22 зв.]. Чисельність колоністів дещо зросла і складала 1735 осіб чоловічої статі. Нові колонії виникли на землях, конфіскованих державою в учасників Листопадового повстання 1830 р. та закритих католицьких монастирів (див. таблицю 1).

Таблиця 1

**Єврейські землеробські колонії у Волинській губернії на 1853 р.
[17, арк. 9 – 10 зв., 17 – 18]**

Повіт	Колонія, рік заснування	Чисельність колоністів чоловічої статі	Рід занять колоністів	Скільки землі засіва- ють	Внутрішній порядок управ- ління
На державній землі					
Дубенський	Озеряни Княгинін- ського маєтку, 1848	246	Хліборобство	на кожну родину при- падає по 12 десятин	Вибрані старшини
Житомирський	Вільська. 1849	100	Хліборобство	до 200 деся- тин	Загальне управ- ління державних маєтностей
Ковельський	Нуйно, 1851	76	Хліборобство	70 десятин	Місцеве Хоти- шівське сільське управління
Луцький	Олізарівка, 1848	154	Хліборобство та перебувають на заробітках	112 десятин	Вибрані старшини
Луцький	Желудки, 1848	91	Хліборобство та перебувають на заробітках	46 десятин	Вибрані старшини

Продовження таблиці 1

Луцький	Рудня в Бережницькому маєтку, 1853	14	Будують для себе хати	Не засіяли поле, колоністи прибули в середині літа	Управління ще не облаштоване
Луцький	Рудня в Чарторійському маєтку, 1851	27	Хліборобство	75 десятин	Місцеве сільське управління
Рівненський	Княжипольська при Стрільській громаді, 1850	9	Хліборобство	9 десятин	Місцеве сільське управління
На власній і поміщицькій землі					
Житомирський	Волиця і Медведівка, 1853	70	Хліборобство	180 десятин	Тільки встановлюється порядок управління
Луцький	Софіївка, 1836	148	Хліборобство	280 десятин	Вибрані старшини
Рівненський	Антонівка, 1836	205	Хліборобство, ремесло	Від 154 до 1390 десятин	Вибрані старшини
Рівненський	Осова, 1838	208	Хліборобство, обробка лісових матеріалів,	2000 десятин	Вибрані старшини
Рівненський	Мочульки, 1838	130	Хліборобство	75 десятин	Вибрані старшини
Рівненський	Селище, 1853	257	Обробка лісових матеріалів, шевство	160 десятин	Тільки встановлюється порядок управління

Відповідно до закону від 4 червня 1853 р. набуття і володіння земельними ділянками поза межами міст і містечок євреям дозволялось лише за умови їх переходу до стану хліборобів. За визначених умов це обмеження не стосувалось євреїв-купців, які купували землі для поселення своїх одновірців, будівництва промислових об'єктів і заняття тваринництвом [3, арк. 88]. Тим же законом дозволялось євреям брати в оренду «оброчні статті» у приватних володіннях за межами міст і містечок за умови укладення контракту, в якому мало бути записано, що євреї-орендатори не будуть мати ніякого впливу на виготовлення спиртних напоїв, ніяких комерційних контактів із селянами, не будуть постійно мешкати в селі [3, арк. 89]. Ця вимога була підтверджена ще в 1854 і 1855 рр. [4, арк. 13; 6, арк. 153].

Колоністи, поселені на державних землях, нерідко не мали належних умов для ведення господарства через бідність ґрунтів. Прикладом може слугувати історія семи родин Бережницького маєтку Руденського фільварку. Вони перейшли у хлібороби 1853 р. Їм виділи неурожайну землю в Рівненському повіті в Стрільському маєтку, а потім запропонувати переселились у Руденський фільварок (с. Рудня), але й там була неродюча земля «і сінокоси болотисті». Неврожаї привели до бідності і втрати робочої худоби. Тому 1856 р. євреї-хлібороби просили дозволити переселитися в Берездівський маєток Новоград-Волинського повіту, де було заплановано поселити більше 30 родин [18, арк. 1–2]. Дозвіл на переселення дав губернатор і генерал-губернатор, але губернська палата державних маєтностей була проти, бо не була ще проведена люстрація Берездівського маєтку [18, арк. 9 зв.]. Однак, як з'ясувалося, деякі євреї не займались обробіткою землі, «а один взагалі не живе на відведеній ділянці». Управитель палати особисто переконався, що якість ґрунтів у Бережницькому і Берездівському маєтках однакова. Причина просьби про переселення, він вважав, полягає не в якості ґрунтів, а «у виді торгівлі, близькості Берездівського маєтку до поштового тракту на Бердичів», тому, на його переконання, не треба допускати переселення, щоб це не було «поганим прикладом для інших євреїв шукати таких пересувань» [18, арк. 13–16]. Тому міністерство державних маєтностей остаточно відмовило в переселенні.

На державних землях у Волинській губернії на 1859 р. налічувалося 5 колоній (Вільськ у Житомирському повіті – 24 родини (308 осіб), Озерани у Дубенському – 37 родин (583 особи), Олізарка – 29 родин (302 особи) і Желудок – 19 родин (233 особи) у Луцькому, Нуйно – 18 родин (202 особи) у Ковельському). На кожен родину припадало від 15 до 12 десятин землі [19, арк. 19–19 зв., 50–50 зв.]. На землях, придбаних у власність у місцевих поміщиків, євреї вели господарство у шести колоніях (Мочульки – 28 родин (224 особи), Антонівка – 30 родин (424 особи), Осова – 48 родин (466 осіб), Малі Селища – 34 родин (332 особи) Рівненського; Софіївка – 54 родини (647 осіб) та Ігнатівка – 24 родини (283 особи) Луцького повітів) [19, арк. 20–20 зв.]. У Житомирському повіті виникла одна колонія

Медведиха (15 родин) на орендованих у поміщика землях [19, арк. 21, 48–49]. Отже, у Волинській губернії 1859 р. налічувалось 12 колоній, в кожній з них вело господарство не менше 15 родин. Крім того, існувало ще 30 дрібних поселень (від однієї до дев'яти родин) у Дубенському Житомирському Ковельському, Кременецькому, Луцькому, Новоград-Волинському, Овруцькому і Рівненському повітах; в інших повітах їх не було [19, арк. 19–21, 48–50 зв.]. Загалом у колоніях мешкало близько 5 тис. осіб, які на правах власності та в орендному користуванні мали 9112 десятин землі (див. таблицю 2). В усіх південно-західних губерніях на той час налічувалось 93 єврейські колонії (з населенням близько 25 тис. осіб) [42, с. 201].

Таблиця 2

**Єврейські землеробські колонії у Волинській губернії на 1859 р.
[19, арк. 19–21, 48–50 зв.]**

Повіт	Кількість колоній	Чисельність родин	Чисельність мешканців	Кількість землі (у десятинах)	Кількість землі на одну родину (в десятинах)
Дубенський	1	40	464	570	14,2
Житомирський	10	66	621	900	13,6
Ковельський	1	18	202	348	19,3
Кременецький	1	1	19	?	?
Луцький	12	169	1874	2171	12,8
Новоград-Волинський	4	17	263	300	17,6
Овруцький	6	11	95	172	15,7
Рівненський	7	150	1557	4651	31,0
Разом	42	472	5095	9112	19,3

У документах Київського генерал-губернаторства стан єврейських колоній Волинської губернії характеризувався як незадовільний. У деяких господарствах євреї не обробляли поля, а займалися тваринництвом, яке не потребувало багато робочих рук і знарядь праці. Житла єврейських колоністів були тісними, в одній оселі мешкало декілька сімей. Надвірних будівель не завжди було, як і городів.

Деякі євреї-переселенці віддавали свої землі для обробітку селянам із сусідніх маєтків за половину врожаю. Наприклад, у серпні 1858 р. в колонії Фелінці Житомирського повіту місцева влада виявила чотири єврейські родини, які «зовсім не намагались покращити свій селянський побут». Було вирішено відрахувати із хліборобського стану і віддати в рекрути придатних до військової служби чоловіків, якщо ці родини не займуться господарством [10, арк. 30].

Переселялись економічно бідні єврейські сім'ї, через що не вистачало коштів на започаткування власного господарства, насамперед на придбання знарядь праці, будівництво хат і допоміжних споруд. Прагнення стати хліборобами пояснювалось можливістю легально жити на селі, таємно займатись ремеслом і торгівлею, при цьому відтермінувалась сплата податків, державної позики і мати тимчасове звільнення від рекрутської повинності.

На динаміку зростання землеробських колоній впливала негативне ставлення громади до переходу своїх членів до землеробського стану. У випадку виходу заможних родин вона втрачала справних платників податків, а вихід бідних сімей зменшував число ймовірних рекрутів. Громади використовували всі засоби для утримання одновірців від запису до стану хліборобів, іноді навіть вдавалися до підкупів представників повітової та губернської влади [34, с. 59].

Київський генерал-губернатор Іларіон Васильчиков, що загалом прихильно ставився до заснування єврейських колоній, вже 1859 р. у записці імператору відзначав, що «враховуючи неуспішність євреїв у землеробстві та великій схильності до занять торгівлею, ремеслами, незрівнянно більш корисно сприяти їх вдосконаленню на цьому шляху». Тому чиновник вважав доцільним відкрити у кожній губернії південно-західного краю ремісничу школу для євреїв, спрямувавши на їхнє функціонування 10% з коробкового збору, що йшли на землевпорядкування [37, с. 231].

У 1860 р. Комітетом з поселення євреїв були відряджені чиновники у єврейські колонії Волинської губернії для огляду успішності господарської діяльності [7, арк. 87]. На думку окружних начальників палати державного майна, «євреї, взагалі як народ, що не звикнув до землеробських занять і слабкий,

неохоче бралися за цю справу, і хоча деякі з них і обробляють землю, але через недосвідченість у господарстві і недобрий обробіток землі, через відсутність до цього засобів, робочої худоби і необхідних землеробських знарядь праці, праця їх залишалась неефективною» [19, арк. 4 зв. – 5]. «Найдені в колоніях євреїв-землеробів недоліки сталися переважно через їхню бідність, неродючість ґрунтів, на яких вони поселені, падіж худоби, пожежі, град, але стільки ж через власну вину їхню: недбайливість у господарстві і неохильність до землеробства» [19, арк. 5].

У ході перевірки з'ясувалося, що на 1861 р. 60 сімей перебували в задовільному майновому стані, 38 сімей збідніли внаслідок нещасних випадків, 45 сімей не займалися хліборобством, 23 сім'ї взагалі не жили в колоніях, 18 сімей в колонії Нуйно Ковельського повіту не могли вести господарство на непридатних для обробітку землях [21, арк. 30].

Починаючи з 1859 р., було ухвалено низку законодавчих актів, що призвели до зникнення більшості єврейських землеробських колоній у правобережних губерніях. На підставі указу від 22 вересня 1859 р. припинено поселення євреїв на державних землях західних губерній, тому закривались губернські «комітети про поселення євреїв» [20, арк. 1]. Євреї-хлібороби прирівнювалися до державних селян і підлягали місцевому земському суду. Їх перевели з підпорядкування міністерства державних маєтностей до міністерства внутрішніх справ, і таким чином вони «злилися з селянами взагалі».

Російські чиновники, реалізуючи політику витіснення польських землевласників з аграрних відносин у західних губерніях після Січневого (польського) повстання 1863 р., усвідомлювали, що євреї можуть скласти потужну конкуренцію російським претендентам на купівлю маєтків. Тому «Узаконення про пільги, переваги та грошові кредити при купівлі маєтків в західних губерніях» від 5 березня 1864 р. встановлювало пільги зацікавленим особам при купівлі маєтків у західних губерніях імперії, крім поляків і євреїв. Тим особам заборонялося продавати, закладати чи іншим способом передавати та віддавати в оренду чи управління ці маєтки особам польського походження і євреям. Євреї могли бути тільки винокурами та орендаторами шинків [38, с. 1–7]. Розроблена комітетом міністрів Інструкція про порядок продажу росіянам земель у західних губерніях, ухвалена імператором 1865 р., підтверджувала заборону на передачу землі євреям [38, с. 82].

Ще більше ускладнило становище хліборобських колоній «Тимчасові правила» 1882 р., відповідно до яких після завершення терміну оренди земельні ділянки колоній не можна було ні купити, ні орендувати самим колоністам. Євреям знову заборонялося селитись поза містами та містечками, а також бути покупцями, заставаприймачами і орендаторами нерухомого майна, що знаходиться за межами міст та містечок, або ж повіреними на управління і розпорядження цим майном [11, арк. 76]. Виняток робився тільки щодо наявних єврейських колоній, жителі яких займалися хліборобством.

На грудень 1882 р. поза містами, містечками та хліборобськими колоніями мешкало 18 855 єврейських родин, з них 523 (2,8%) володіли землею на правах приватної власності; 3 066 (16,3%) орендували землю; 9 108 (48,3%) займалися торгівлею, промислами, ремеслами та іншими видами робіт; 6 158 (32,6%) не мали визначених занять [11, арк. 51 – 52].

Чисельність євреїв-хліборобів Волинської губернії залишалась «краплиною в морі» порівняно з чисельністю їхніх одновітців, які залишались у стані міщан або купців. На 1893 р. до євреїв-хліборобів у Волинській губернії зараховували 7 546 осіб. Сюди, очевидно, були включені й ті євреї, що займалися обробітком землі поза межами колоній [12], бо вже на 1895 р. налічувалось 4 297 євреїв-хліборобів [8, арк. 9]. Російський публіцист Костянтин Случевський, який багато їздив по країні, справедливо зауважив, що «торгівля є тут артерією місцевого життя, набагато більшою за силою і значенням, ніж обробіток землі» [41, с. 215].

Поширеною формою участі євреїв у поземельних відносинах була оренда поміщицьких маєтків, потужний імпульс якій надав розвиток системи товарно-грошових відносин після аграрної реформи 1861 р. У Волинській губернії 1885 р. з 977 великих маєтків обсягом 2 416 000 десятин землі євреї орендували до 300 маєтків (487 000 десятин) [43, с. 131]. Річна орендна плата за одну десятину коливалася від 1 рубля 62 копійок у Ковельському повіті до 2 рублів 49 копійок у Заславському [44, с. 184].

Серед причин слабого розвитку єврейських землеробських колоній на Волині (на фоні досить успішного чеського і німецького колонізаційного руху) чиновники називали неспроможність уряду забезпечити достатній контроль за євреями-колоністами, нелюбов євреїв до хліборобства, їхню надмірну увагу до релігійних свят [34, с. 61]. Проте образ єврея-хлібороба, який вимальовується при аналізі джерел адміністративного походження, є лише частиною непростого єврейського світу в імперії, наповненій нерозв'язаними проблемами і складними відносинами між владою і підданими. Улюбленою зброєю в руках керівників місцевої адміністрації була масова соціальна міфологія. Вона не вимагала пошуку справжніх причин подій, складних зв'язків між явищами, а замість того давала прості пояснення.

Висновки. Слабка динаміка єврейських землеробських поселень на Волині визначалась об'єктивними й суб'єктивними обставинами економічного і політичного характеру. Відсутність належної фінансової допомоги, незацікавленість держави у збільшенні чисельності вільного селянства, недоліки управлінської системи, нестабільність правового становища (неодноразові виселення із сіл, свавілля адміністрації, маятниковий характер законодавчого регулювання), слабкість, а згодом і припинення матеріальної й адміністративної допомоги з боку влади різних рівнів привели до того, що стати успішним хліборобом недавньому дрібному торговцю або реміснику, вирваному з містечкового ритму життя, було не під силу. Метою законодавства щодо євреїв було перевиховання представників спільноти, одним із шляхів якого був перехід євреїв до «корисних видів діяльності». Ідея «оселяння» євреїв виявилась безплідною.

До уваги слід взяти й те, що в другій половині XIX ст. процес аграризації йшов у розріз із загальним економічним розвитком країни, коли мільйони селян залишали в минулому працю на землі й переходили до міських занять. Незначна чисельність євреїв, зайнятих сільським господарством, наочно ілюструє тезу про неможливість вирішення глибоких соціальних проблем адміністративними методами.

Література:

1. Державний архів Волинської області (далі: Держархів Волинської обл.). Ф. 229. Оп. 1. Спр. 172.
2. Держархів Волинської обл. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 776.
3. Держархів Волинської обл. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 1202.
4. Держархів Волинської обл. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 1203.
5. Держархів Волинської обл. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 1220.
6. Держархів Волинської обл. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 1534.
7. Державний архів Житомирської області (далі: Держархів Житомирської обл.). Ф. 58. Оп. 1. Спр. 1089.
8. Держархів Житомирської обл. Ф. 67. Оп. 1. Спр. 314.
9. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі: ЦДІАК України). Ф. 317. Оп. 37. Спр. 651.
10. ЦДІАК України. Ф. 317. Оп. 37. Спр. 1136.
11. ЦДІАК України. Ф. 317. Оп. 535. Спр. 207.
12. ЦДІАК України. Ф. 317. Оп. 618. Спр. 375.
13. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 6882.
14. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 7356.
15. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 80. Спр. 224.
16. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 357. Спр. 77.
17. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 360. Спр. 134.
18. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 362. Спр. 423.
19. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 364. Спр. 393.
20. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 366. Спр. 344.
21. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 366. Спр. 347.
22. Безаров О. Т. Політика аграризації єврейського населення Російської імперії у XIX столітті та її результати. *Український селянин*. 2021. Вип. 26. С. 5–18.
23. Бородій А. Єврейське населення в аграрних відносинах Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. *Український історичний збірник*. 2007. Вип. 10. С. 115–121.
24. Бородій А. Єврейське населення в аграрних відносинах на території Правобережної України в 1861–1914 рр. *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]*. Серія: *Історичні науки*. 2014. Вип. 19. С. 159–164.
25. Бородій А. Правове забезпечення участі євреїв в аграрних відносинах на території Правобережжя у XIX – на початку XX ст. *Український історичний збірник*. 2009. Вип. 12. С. 118–123.
26. Вайнштейн Д. До історії повстання жидівських хліборобських колоній у колишній царській Росії. *Збірник праць жидівської історично-археологічної комісії*. Київ: Друкарня Всеукраїнської Академії наук, 1928. Кн. I. С. 105–115.
27. Воловик В. М. Єврейські землеробські колонії Поділля: просторово-часовий аналіз та аспекти природокористування. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: *Географія*. 2004. Ви. 7. С. 37–46.
28. Высочайше утвержденное положение о евреях, опубликованное 31 мая. 1835. Апрель 13. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе*. Санкт-Петербург: тип. II Отд. собственной Е. И. В. канцелярии, 1834. Т. X. Отделение первое. № 8054. С. 308–323.
29. Высочайше утвержденное положение о евреях-земледельцах. 1844. Декабрь. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе*. Санкт-Петербург: тип. II Отд. собственной Е. И. В. канцелярии, 1834. Т. XIX. Отделение первое. № 18 562. С. 910–917.
30. Доценко В. Єврейський аграризм в українських землях Російської імперії в XIX ст. Емінак. 2016. Т. 2. № 1. С. 28–32.
31. Криськов А. А. Експеримент, що тривав століття (єврейські землеробські колонії в губерніях Правобережної України у XIX ст.). Матеріали третьої Міжнародної науково-практ. конф. «Регіональна політика: історія, політико-правові засади, архітектура, урбаністика». Київ: [б. в.], 2027. Вип. III. Ч. 1. С. 300–304.

32. Любченко В. До історії єврейської землеробської колонії Веселець Летичівського повіту Подільської губернії (1850–1862 рр.). *Єврейська історія та культура в Україні* : матеріали конференції. Київ 8–9 грудня 1994. Київ: Росава, 1995. С. 107–113.
33. Мацюк О. Аграризація жидівства України на тлі загальної економіки. Прага: накладом автора, 1932. 178 с.
34. Никитин В. Н. Еврейские поселения Северо и Юго-Западных губерний (1835–1890 г.). Санкт-Петербург: Типо-Литография А.Е. Ландау, 1894. 200 с.
35. Об устройстве евреев. Высочайше утвержденное положение. 1804. Декабря 9. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое*. Санкт-Петербург: типография II Отд. собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. Т. № 21547. С. 731–737.
36. Оршанский И. Г. Евреи в России. Очерки экономического и общественного быта русских евреев. Санкт-Петербург: Типография О. И. Бакста, 1877. 450 с.
37. Рибинський В. П. Єврейські хліборобські колонії на Київщині, Волині та Поділлі в половині XIX ст. *Збірник праць єврейської історико-археологічної комісії*. Київ: Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1929. Вип. II. С. 199–246.
38. Сборник узаконений и распоряжений по землевладению в Западных губерниях с решениями Правительствующего Сената; сост. Т. Рафальский. Киев: Типо-лит. Высочайше утв. Т-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 1885. XII, 250 с.
39. Скальковський А. А. Хронологическое обозрение Новороссийского края. 1730–1823. Одеса: Гор. тип., 1838. Ч. 2: С 1796 по 1823 год. VIII, 351 с.
40. Слобожан І. Єврейські землеробські колонії Волинської губернії XIX століття: проблеми організації, функціонування та наслідки створення. *Интермарум: історія, політика, культура*. 2025. Вип. 16. С. 25–51.
41. Случевский К. К. Еврейские колонии. *Русский вестник*. 1890. № 4. С. 159–222.
42. Сотниченко В. Єврейське землеробство в Україні: деякі аспекти історичного досвіду. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2000. Вип. 10. С. 200–209.
43. Субботин А. П. В черте еврейской оседлости. Отрывки из экономических исследований в западной и юго-западной России за лето 1887 года. Санкт-Петербург: Типография Северного Телеграфного Агентства, 1890. Вып. II. 200 с. 181 с.
44. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования собранные П. П. Чубинским. Санкт-Петербург, [б. и.], 1872. Т. 7: Евреи. Поляки. Племена малорусского происхождения. Малоруссы (статистика, сельский быт, язык); изд. под наблюдением П. А. Гиттельбрандта. 614 с.

Дата першого надходження статті до видання: 29.01.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.02.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026